

УДК 324:316.7

<http://orcid.org/0000-0002-7263-1958><http://doi.org/10.5281/zenodo.580278>

Г. М. Куц

АРХЕТИП СЕРЦЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИКО-МЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Виділено базові характеристики української політичної ментальності. Здійснено розгляд архетипу «серця» в політико-ментальному полі української культури у різних взаємодоповнюючих контекстах: у філософському дискурсі («філософія серця» або кордоцентризм Г. С. Сковороди); у політичному дискурсі (геополітична концепція Хартленду Х. Маккіндера та ін.); в освітньому дискурсі («школа сердечності» В. О. Сухомлинського); у релігійному дискурсі (символ серця є одним із ключових елементів греко-католицьких українських ікон); в українському фольклорі; у святкуваннях та ін. Зазначено, що архетип серця – ключовий для політико-ментального простору України.

Ключові слова: архетип серця, політична ментальність, Україна, кордоцентризм, Хартленд, «школа сердечності», політична культура.

Г. М. Куц

АРХЕТИП СЕРДЦА В УКРАИНСКОМ ПОЛИТИКО-МЕНТАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Выделены базовые характеристики украинской политической ментальности. Осуществлено рассмотрение архетипа «сердца» в политико-ментальном поле украинской культуры в разных взаимодополняющих контекстах: в философском дискурсе («философия сердца» или кордоцентризм Г. С. Сковороды); в политическом дискурсе (геополитическая концепция Хартленда Х. Маккинтера и др.); в образовательном дискурсе («школа сердечности» В. А. Сухомлинского); в религиозном дискурсе (символ сердца является одним из ключевых элементов греко-католических украинских иконах); в украинском фольклоре; в празднованиях и др. Отмечено, что архетип сердца – ключевой для политико-ментального пространства Украины.

Ключевые слова: архетип сердца, политическая ментальность, Украина, кордоцентризм, Хартленд, «школа сердечности», политическая культура.

G. Kuts

HEART ARCHETYPE IN UKRAINIAN POLITICAL AND MENTAL SPACE

The basic characteristics of the Ukrainian political mentality have been highlighted. The differences between the concepts of «archetype» and «stereotype» have been analysed: archetypes are deeper, they are associated with the collective unconscious, form the core of identity, they are quite difficult to change.

«Heart» archetype has been considered in the political and mental field of Ukrainian culture in different complementary contexts: in philosophical discourse («philosophy of the heart» or cordocentrism of H.Skovoroda); in political discourse (geopolitical concept of

Mackinder, H. et al.); in educational discourse ("School of cordiality" of V.Sukhomlynsky); in religious discourse (heart symbol is one of the key elements of the Ukrainian Greek Catholic icons); in Ukrainian folklore; in celebrations and other.

It is noted that the heart archetype is the key to political and mental space of Ukraine. The characteristic features of Ukrainian cordocentrism is man's rootedness with heart in the true existence, integrity of human reality, prevalence of the spiritual experience over theoretical logics, priority of imaginative thinking, dominance of sensuality.

It is stated that some ideas of Heartland's theory are still the basis of many foreign policy strategies. According to different Heartland's concepts, the most Ukrainian territories belong to the «heart» of the earth, which explains excessive attention to it on the part of all important geopolitical players.

Key words: heart archetype, political mentality, Ukraine, cordocentrism, Heartland, «school of cordiality» political culture.

Постановка проблеми. Специфіка тих чи інших політико-ментальних характеристик обумовлюється найчастіше базовими рисами національного характеру. У політологічному дискурсі виділяють різні характеристики, притаманні для українського менталітету. Для українців здавна була характерною така риса як волелюбність, оскільки прагнення до свободи закладене в ментальності українського народу із сивої давнини. Також до ключових політико-ментальних характеристик можна віднести такі риси як певне неприйняття влади, індивідуалізм, волелюбність, заповзятливість, недовіру до держави, неприйняття авторитарного начала, високий рівень толерантності, демократизм тощо. Значну роль для української ментальності відіграють чуттєвість, емоційність, сердечність, що обумовлює більш детальний розгляд архетипу «серця», зокрема, виявлення його ролі у формуванні політико-ментальних рис українського народу.

Аналіз актуальних досліджень. В осмисленні політико-ментальних характеристик українського народу співіснують філософські, політологічні, історичні та інші експлікації (Д. Багалій, В. Кравченко, В. Євтух, Ю. Калиновський, Ю. Куц, М. Костомаров, І. Поліщук, Г. Сковорода, В. Чигрінов, Х. Щепанська, П. Юркевич та ін.).

Метою статті став розгляд архетипу «серця» в українському політико-ментальному просторі. **Завдання** статті полягає у виявленні ролі архетипу «серця» в політико-ментальному полі української культури у різних взаємодоповнюючих контекстах.

Виклад основного матеріалу. У цілому, менталітет народу визначається національною культурою, яка «є оригінальним, самобутнім, властивим лише або в першу чергу для даного народу способом бачення світу, поведінки в ньому, системи норм, цінностей та ідеалів» [3, с. 276].

У політологічному дискурсі виділяють різні характеристики, притаманні для українського менталітету. Слушною в означеному контексті видається позиція щодо розуміння природи категорії ментальності: «слід розглядати її не як статичну, раз і назавжди скристалізовану систему ознак, а як динамічну універсалію, що постійно змінюється, залишаючи позаяк й компоненти-константи» [14, с. 202]. Разом з тим, можна виокремити ряд базових характеристик політичного менталітету українського народу, тобто, компонент-констант [7; 13].

Для українців здавна була характерною така риса як волелюбність, оскільки прагнення до свободи закладене в ментальності українського народу із сивої давнини [6, с. 18–19]. Також до ключових політико-ментальних характеристик можна віднести такі риси як певне неприйняття влади, індивідуалізм, волелюбність, заповзятливість, недовіру до держави [8], неприйняття авторитарного начала, високий рівень толерантності тощо. Слід також віднести сюди таку ознаку як демократизм: «ще за часів існування Козацької республіки періодично збиралося народне Віче (загальні збори міського населення), що заклало елементи демократизму у ментальність українського народу» [4, с. 87].

Значну роль для української ментальності відіграють чуттєвість, емоційність, сердечність, що, на думку багатьох дослідників, обумовлюється тісним зв'язком з природою, спогляданням її краси. «Праобраз серця – глибини, сформований на основі базового концепту вмістилище, характеризує серце як глибину духовну, трансцендентну. У ньому закладений смисл альтернативи: серце – завжди середнє між тілом і душею, раціональним і емоційним, профанним і сакральним» [15, с. 38].

Це обумовлює більш детальний розгляд архетипу «серця», зокрема, виявлення його ролі у формуванні політико-ментальних рис українського народу. Насамперед звернемося до уточнення поняття «архетип», зважаючи на певну концептуальну розмитість між поняттями архетипу та стереотипу у політико-прикладному дискурсі [5, с. 56]. Архетипи більш глибинні, вони пов'язуються з колективним несвідомим, формують ядро ідентичності, їх доволі важко змінювати (втім, їх небажано змінювати). Стереотипи більш поверхневі, вони сприймаються на емоційному рівні, їх можна певним чином формувати та змінювати.

Архетипи, як зазначав К. Г. Юнг, є джерелом міфології [16]. Міфологія – у свою чергу – була початковим способом обробки архетипів. Оскільки сутність архетипів розкривається саме через міфи (казки, легенди тощо), їх роль полягає у формуванні ядра міфів.

Зважаючи на певне домінантне положення архетипу серця в українському політико-ментальному полі, можна стверджувати, що Україна – осердя світу. Про це свідчить значна кількість цивілізаційних підказок, які сконцентровані в українському політико-культурному просторі:

- у філософському дискурсі (сердечно-філософські інтенції);
- у політичному дискурсі (сердечно-геополітичні інтенції);
- в освітньому дискурсі (сердечно-освітні інтенції);
- у релігійному дискурсі (сердечно-сакральні інтенції);
- в українському фольклорі (сердечно-фольклорні інтенції);
- у святкуваннях (сердечно-Валентинівські інтенції) та ін.

Сердечно-філософські інтенції філософського дискурсу. Наш славетний Г. Сковорода відомий на весь світ завдяки створеній ним філософській теорії, яка має назву «кордоцентризм» (від лат. «кордос» – серце) або «філософія серця». Характерними ознаками українського кордоцентризму є укоріненість людини за допомогою серця в істинному бутті, цілісність людської реальності, перевага духовного досвіду над теоретичною логікою, пріоритет образного мислення, переважання

чуттєвості. Фундатор концепції «філософії серця» Г. Сковорода зазначав: «найпотрібніше тобі ти знайдеш лиш у собі. Подивися, як живеш: друга у собі знайдеш, стрінеш там ти іншу волю, стрінеш в злій блаженну долю» [11, с. 58].

Цікаво, що саме в той час, коли Г. Сковорода створив концепцію кордоцентризму, у європейській філософії спостерігалася протилежна тенденція: перевага надавалася теоріям, які «оспівували» раціоналізм як базову установку людського існування.

Згодом (у XIX ст.) означену теорію розвивав П. Юркевич. Обґрунтовуючи «філософію серця», він наполягав на гармонійній взаємодії всіх прошарків душі людини: розумової, чуттєвої, емоційної. Розум, стверджував філософ, є лише вершиною духовного життя, коріння якого міститься у серці, а життя серця утворює сутність людини, її моральну свободу.

Слід зазначити, що в тогочасній Україні (як, в принципі, і в сучасній) політико-ментальне розмаїття не в останню чергу зумовлювалося «медіативністю» української культури, її межовим положенням між двома культурними світами – Сходом та Заходом. Навіть популярність тих чи інших філософських концепцій обумовлювалася межовим положенням української культури. Так, Україна кінця XIX ст., не маючи державності, була розділена між Російською та Австро-Угорською імперіями. Якщо на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. був популярним позитивізм і починала здобувати популярність проблематика ірраціоналізму в культурі (як відгук на європейські пріоритети), то на сході – в підросійській Україні – ідеї раціоналізму не мали такої кількості прихильників. Тут на передньому плані була людина з її своєрідним світосприйняттям. Переважаючою у підросійській Україні була етико-гуманістична проблематика, питання різнобічності буття людини, що зумовлювалось набутками представників української класичної філософії. Романтично-

етична лінія продовжувалась у творах тогочасних письменників, створюючи засади для формування ідей національного самовизначення.

Сердечно-геополітичні інтенції політичного дискурсу. Мова йде про концепцію Хартленду (від англ. Heartland – «серцевинна земля»), окремі ідеї якої до сих пір є основою багатьох зовнішньополітичних стратегій. Засновником теорії Хартленду в геополітиці був Х. Маккіндер, який обґрунтовував залежність геополітичної ситуації від фізико-географічних умов певної країни. У своїй праці «Демократичні ідеали і реальність» (1919 р.) Х. Маккіндер здійснив концептуалізацію поняття Хартленду як своєрідної географічної вісі історії [18]. Терміном «Хартленд» позначався особливий Євразійський регіон. Слід зазначити, що поняття Хартленду є штучно створеним конструктом для геополітичної концептуалізації політичних реалій. Саме тому кордони Хартленду не були чітко окреслені. Згодом, доопрацьовуючи власну концепцію, Х. Маккіндер зазначав, що «Хартленд – це північна і внутрішня частина Євро-Азії. Він простирається на південь від арктичного побережжя до серединних пустель, і широкий перешийок між Балтійським і Чорним морями утворює його західні межі» [9, с. 58]. На його думку, Хартленд є величезною природною фортецею на землі [9, с. 61].

Отже, у сучасному геополітичному дискурсі існують різні версії місця Хартленду на карті світу. Разом з тим, територію України переважно відносять до «серця» землі. В окремих геополітичних концепціях лінія зіткнення Хартленду і Римленду проходить по українській території. Це пояснює надмірну увагу зі сторони всіх вагомих геополітичних гравців до України.

Слід розуміти, що битва за Хартленд вічна, чим пояснюється велика кількість війн, спрямованих на завоювання української території. Завойовників було багато, вони були різні (монголи, росіяни, шведи і т.д.). Чому так відбувається? Звернемось до Х. Маккіндера, який сформулював відому максиму: 1) Хто контролює Східну Європу, той керує Хартлендом;

2) Хто контролює Хартленд, той керує Світовим островом (тобто Євразією і Африкою); 3) Хто контролює Світовий острів, той керує світом [10, с. 728]. Означені принципи були закладені у Версальському договорі, згідно з яким формувалася захисна смуга з держав-буферів, що була покликана не допустити об'єднання Німеччини та Росії у над могутню імперію. Отже, враховуючи географічне положення українських територій, чи не пора вже Україні почати контролювати весь Хартленд, вийти з летаргічного сну та заставити весь світ битися в унісон з українським «серцем»?..

Цікавою була позиція Х. Маккіндера щодо України. У січні 1920 р. він звернувся з меморандумом до прем'єр-міністра Великобританії Ллойда Джорджа, у якому «постулював побудову політичного блоку на території так званого Міжмор'я, куди входять Польща, Україна, Білорусь» [17]. Таким чином, концепція Хартленду тісно корелювала з ідеями концепції Балто-Чорноморського союзу, яка сьогодні – в умовах гібридної російсько-української війни – набула значної актуальності.

Сердечно-освітні інтенції освітнього дискурсу. Відомий український педагог В. О. Сухомлинський означував процес виховання дітей у молодшому віці (6-10 років) дефініцією «школа сердечності», наголошуючи на важливості прищеплення сердечної чуйності до людей, довкілля. «Поважне ставлення до людської гідності, людської особистості вихованця є, на глибоке переконання науковця, найважливішим педагогічним інструментом, оскільки дає змогу зберегти всі гарні людські якості, що були закладені в дитини від народження – доброту, людяність, невгамовність» [12, с. 160]. Творення краси та творення добра, співчуття та співпереживання щодо інших, людяність, моральність мають стати результатом виховання дітей у контексті концепції «школи сердечності».

Сердечно-сакральні інтенції релігійного дискурсу. Насамперед звернемося до релігійного мистецтва. Символ серця є одним із ключових елементів греко-католицьких українських ікон, оскільки він вписаний у зображеннях на іконах (Богоматері чи Ісуса).

Слід також зазначити, що поняття серця наповнене потужним сакральним змістом у контексті релігійного дискурсу. Як зазначає Х. Щепанська, сакральне, будучи одним із смислових центрів мовного образу серця, презентоване на різних рівнях [15, с. 38]:

- на психологічному рівні, тобто рівні внутрішнього світу людини, коли серце виступає у ролі «храму Божого» в індивіді;

- на біблійному рівні, де смисловий образ серця постає із певного біблійного першообразу (серце як рай; серце як пекло; серце як образ Божий тощо);

- на символічному рівні, коли метафора серця покликана символізувати зв'язок між людиною та Богом;

- на метафоричному рівні, коли, власне, саме серце виступає як божество.

Сердечно-фольклорні інтенції українського фольклору. Сутність архетипу серця в українському політико-ментальному просторі також розкривається через фольклор (пісні, казки, приказки тощо). У багатьох українських народних піснях метафора серця є однією з центральних. Наприклад [2, с. 68-69]: «Серце-чумаче, голубче, чом ти не робиш, як лучче?»; «Та кам'яне серце в тебе, соколе!»; «Вийди до мене, моє серденько» та ін.

Сердечно-Валентинівські інтенції сучасних святкувань. Святкування «сердечного» свята Дня Святого Валентина 14 лютого, яке, мабуть, найпопулярніше у сучасної молоді, насправді має безпосереднє відношення до України. Адже саме в Україні знаходяться моці Святого Валентина у церкві Різдва Пресвятої Богородиці (м. Самбір на Львівщині). Ці моці були передані в цей український храм у 1759 р., причому автентичність реліквії підтверджується документом Папи Римського. «Архівні документи свідчать, що святий Валентин був покровителем Перемисько-Самбірської єпархії. ... У Ватикані вирішили передати частину моців у храм тієї землі, якою заопікувався святий Валентин» [1].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, архетип серця – базовий для політико-ментального простору України. Про це свідчить значна кількість цивілізаційних підказок, які сконцентровані в українському політико-культурному полі та через які розкривається сутність архетипу серця: у філософському дискурсі (сердечно-філософські інтенції); у політичному дискурсі (сердечно-геополітичні інтенції); в освітньому дискурсі (сердечно-освітні інтенції); у релігійному дискурсі (сердечно-сакральні інтенції); в українському фольклорі (сердечно-фольклорні інтенції); у святкуваннях (сердечно-Валентинівські інтенції) та ін.

Окрему увагу з метою виявлення політико-ментальної специфіки української культури було приділено аналізу філософської концепції кордоцентризму («філософія серця») Г. Сковороди та геополітичної концепції Хартленду (від англ. Heartland – «серцевинна земля») Х. Маккіндера. Зазначено, що певні ідеї теорії Хартленду до сих пір є основою багатьох зовнішньополітичних стратегій. У сучасному геополітичному дискурсі існують різні версії місця Хартленду на карті світу. Разом з тим, територію України переважно відносять до «серця» землі. В деяких геополітичних концепціях лінія зіткнення Хартленду і Римленду проходить по українській території. Це пояснює надмірну увагу зі сторони всіх вагомих геополітичних гравців до України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гамаш Д. Мощі святого Валентина зберігають у Самборі / Д. Гамаш // Gazeta.ua. Газета по-українськи. — 14 лютого 2006 р. — Режим доступу : https://gazeta.ua/articles/lviv-newspaper/_moschi-svyatogo-valentina-zberigayut-u-sambori/104077.
2. Данилюк Н. О. Метафора в українських народнопісенних текстах / Н. О. Данилюк // Типологія та функції мовних одиниць. Науковий журнал. — Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. — № 1. — С. 66—76.
3. Кравченко В. В. Гуманістичні цінності в українській культурі / В. В. Кравченко, Я. М. Білик, В. П. Педан // Європейська та українська культура в нарисах : [навч. посіб.] / [за ред. І. З. Цехмістро та ін.]. — К. : Центр навчальної літератури, 2003. — С. 276—294.

4. Куц Г. М. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід Майданів / Г. М. Куц // Сучасне суспільство : політичні науки : зб. наук. праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. — Харків : ФОП Петров В. В., 2014. — Вип. 1 (5). — С. 82—94.
5. Куц Г. М. Стереотипізація та міфологізація у виборчому процесі / Г. М. Куц // Сучасне суспільство : політичні науки, соціологічні науки : зб. наук. праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. — Харків : ФОП Петров В. В., 2013. — Вип. 2 (4). — С. 54—67.
6. Куц Г. М. Трансформаційний потенціал лібералізму в політичному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Г. М. Куц. — Чернівці : Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, 2011. — 36 с.
7. Куц Ю. О. Національна свідомість і самосвідомість у етнополітиці й державотворенні / Ю. О. Куц // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. — Харків : УАДУ ХФ, 2000. — № 2 (7). — С. 45—52.
8. Куц Ю. О. Природа та сутність державного управління [Електронний ресурс] / Ю. О. Куц // Теорія та практика державного управління та місцевого самоврядування : електр. зб. наук. пр. Херсонського національного технічного університету. — 2013. — № 12. — Режим доступу : http://el-zbirn-du.at.ua/Kuc_s.pdf.
9. Маккіндер Х. Круглая земля и обретение мира [Електронний ресурс] / Хэлфорд Маккіндер ; [пер. с англ.] // Космополис. — Зима 2006–2007. — № 2 (16). — С. 56—69. — Режим доступу : http://www.pseudology.org/state/Makinder_KruglayaZemlya_i_obretenie_mira2.pdf.
10. Омельченко Ю. Хартленд і Римленд / Ю. Омельченко // Політологія : навч. енцикл. словник довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / За наук. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. — Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. — С. 728—729.
11. Сковорода Г. С. Сад пісень. Вибрані твори / Г. С. Сковорода. — К. : Веселка, 1983. — 190 с.
12. Трифонова О. С. «Школа сердечності» у педагогічній концепції В. О. Сухомлинського / О. С. Трифонова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : Серія «Педагогічні науки». — 2014. — Вип. 1 (46). — С. 155—160.
13. Чигринов В. І. Політична ментальність українського суспільства: історія і модерн / В. І. Чигринов, І. О. Поліщук. — Харків : ХІБМ, 2001. — 197 с.
14. Чигрінов В. І. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір : [моногр.] / В. І. Чигрінов, І. О. Поліщук. — Харків : ХІБМ, 2006. — 380 с.
15. Щепанська Х. Сакральне в мовному образі серця українського поетичного дискурсу першої половини XIX століття / Х. Щепанська // Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс. — Чернівці, 2013. — Вип. 659. — С. 38—41.
16. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного [Електронний ресурс] / К. Г. Юнг ; [пер. А. М. Руткевича]. — Режим доступу : http://wanderer.org.ua/book/psy/jung/ob_arhetipah.html.

17. Eberhardt P. Koncepcja Heartlandu Halforda Mackindera [Електронний ресурс] / Piotr Eberhardt. — Режим доступу : http://rcin.org.pl/Content/1849/Wa51_12800_r2011-t83-z2_Przeg-Geogr-Eberhardt.pdf.
18. Mackinder H. J. Sir. Democratic ideals and reality: a study in the politics of reconstruction [Електронний ресурс] / by Sir Halford J. Mackinder ; [edited by and] with a new introduction by Stephen V. Mladineo. — Washington : National Defense University Press defense classic ed., 1996. — 213 p. — Режим доступу : https://www.files.ethz.ch/isn/139619/1942_Democratic_Ideals_Reality.pdf.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2017